شیوه‌های تربیت اخلاقی فرزندان، برگرفته از روایات اهل بیت علیهم‌السلام

علی‌نقی فقیهی[1] / خدیجه اسفندیاری[2] / رضا جعفری هرندی[3]

چکیده

تربیت اخلاقی فرایند زمینه‌سازی و به‌کارگیری شیوه‌هایی برای شکوفایی و پرورش فضایل به همراه اصلاح یا از بین بردن رذایل اخلاقی است. هدف از پژوهش حاضر، بررسی شیوه‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه اهل بیت علیهم‌السلام است که در تدوین آن از روش توصیفی ـ تحلیلی استفاده شده است. برای گردآوری داده‌های مورد نیاز در راستای رسیدن به اهداف پژوهش، از فرم‌های فیش‌برداری از منابع مرتبط با موضوع استفاده شده و پس از جمع‌آوری با شیوه‌های کیفی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. از یافته‌های تحقیق این است که: الف) اساسی‌ترین مسئله در سعادت انسان، فراگیری شیوه‌های تربیت اخلاقی است. ب) شیوه‌های تربیت اخلاقی، مبتنی بر اصول و هماهنگ با اهداف عالیهٔ آفرینش است. ج) در احادیث اهل بیت علیهم‌السلام به چهار دسته شیوه‌های «زمینه‌ای»، «انگیزشی»، «شناختی» و «هدایتی» تأکید شده است. د) برای عملیاتی ساختن هردسته از شیوه‌ها، فنون گوناگونی ارائه شده است.

کلید واژگان: تربیت اخلاقی، شیوه‌ها، فنون تربیتی، روایات اهل بیت علیهم‌السلام.

---

۱. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه قم.
۲. دانش‌آموختهٔ سطح ۳ جامعة الزهرا علیهاالسلام، گرایش تفسیر و علوم قرآن.
۳. استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه قم.

مقدمه

براساس بینش اسلامی، هر انسانی، با فطرت الهی و گرایش به اخلاق حسنه متولد می‌شود و ساختار وجودی انسان، او را به سوی خداجویی، حقیقت‌شناسی، ارزش و کمال‌خواهی هدایت می‌کند. رسول اکرم ﷺ فرمود:

> هر نوزادی با فطرت خداجویی زاده می‌شود، مگر اینکه (عوامل محیطی مانند:) پدر و مادر او را منحرف سازند[1](کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۲، ص۱۳).

پدر و مادر نیز با تربیت اخلاقیِ مناسب می‌توانند از انحراف فرزند خود جلوگیری کنند.

برای بسترسازی مسئلهٔ مورد بحث، چند مفهوم را تبیین می‌کنیم:

الف: شیوهٔ تربیتی

معمولاً شیوه و روش، به یک مفهوم به‌کار می‌رود و در لغت به معنای راه، سبک، طریقه و فن آمده است. اما در اصطلاحِ تعلیم و تربیت، شیوهٔ تربیتی تعریف شده است:

> رفتارها، گفتارها و حالت‌هایی که با هدف تأثیرگذاری در متربی، از مربی صادر می‌شود و در تحقق اهداف تربیتی مؤثر می‌افتد(قائمی مقدم، ۱۳۸۲، ص۱۳).

ب: تربیت اخلاقی

برای دستیابی به مفهوم تربیت اخلاقی، ابتدا دو واژهٔ تربیت و اخلاق را تعریف می‌کنیم. «تربیت» در لغت از دو ریشهٔ «ربو» و «ربب» اشتقاق یافته است؛ از ریشهٔ «ربو» بیشتر ناظر به پرورش جسمی و به معنای «افزودن» و «پروراندن»، و از ریشهٔ «ربّ» بیشتر ناظر به پرورش روحی و معنوی و به معنای «سرپرستی کردن»، «رهبری کردن» و «به‌اعتدال رساندن» است (کبیری و معلمی، ۱۳۸۸، ص۶۹). تربیت ازنظر دانشمندان تربیتی فعالیتی منظم و تدریجی برای کشف استعدادها و از قوه به فعلیت رساندن آنهاست (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۷۷، ص۱۲).

اخلاق در لغت، جمع «خُلُق» یا «خُلق» به معنای سجیّه و طبیعت باطنی است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص۲۹۷) و به صفاتی اطلاق می‌شود که بر اثر تکرار، در نفس انسان به‌صورت ملکه درآمده و رفتار متناسب با آن، بدون تأمل از انسان صادر می‌شود(جوادی آملی، ۱۳۷۸، ص۷۴). بنابراین،

---

۱. «كُلُّ مَوْلُودٍ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَة».

«تربیت اخلاقی» به معنای چگونگیِ به‌کارگیری و پرورش استعدادهای درونی انسان جهت رشد و تثبیت صفات پسندیدهٔ اخلاقی (شکوفا کردن ظرفیت‌های اخلاقی) به‌منظور انجام رفتارهای پسندیدهٔ اخلاقی و دوری از رذایل اخلاقی است؛ به‌طوری که این ویژگی‌ها، برای انسان به‌صورت ملکه درآید (دیلمی و آذربایجانی، ۱۳۸۵، ص۱۹).

موضوع تربیت اخلاقی، نفس انسان است که افعال زیبا و زشت به‌طور ارادی از او صادر می‌شود (طوسی، ۱۳۶۴، ص۴۸). هدف تربیت اخلاقی، پرورش استعدادهای درونی انسان برای ایجاد و رشد صفات و رفتارهای پسندیدهٔ اخلاقی است. از دیدگاه علامه طباطبائی، هدف تربیت اخلاقی، رسیدن به توحید در زمینهٔ اعتقاد و عمل است. بنابراین، تربیت اخلاقی باید به عبودیت الهی بینجامد (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج۱، ص۲۵۷). علامه معتقد است این هدف و این روش، مخصوص قرآن است (در مقابلِ گروهی که هدف را تأمین قوانین اجتماعی یا عرف جامعه می‌دانند، یا پیروان ادیان الهی که هدف را رسیدن به نعمت‌های اخروی و دوری از عذاب می‌دانند)(همان، ص۳۵۵و۳۵۶).

مسلم است که برانگیختن، فراهم ساختن و به‌کار بستنِ سازوکارهای آموزشی و پرورشی در جهت دریافت گزاره‌های اخلاقی و شناختن و شناساندنِ فضایل و رذایل و زمینه‌سازی برای ایجاد نگرش و روی‌آوردن به اخلاق حسنه و تقید و پای‌بندی و عینیت دادنِ ارزش‌های اخلاقی، همه به‌منظور رسیدن به سعادت و کمالِ جاودانهٔ تربیت اخلاقی است. در تربیت اخلاقی تلاش می‌شود با بهره‌گیری از دانشِ تعلیم و تربیت و یافته‌های تربیت، اهداف اخلاقی را عینیت بخشید (بهشتی، ۱۳۸۱، ص۱۸). انسان در پرتو تربیت اخلاقی، از رذایل و صفات نکوهیده می‌رهد و به فضایل و خصلت‌های ستوده آراسته می‌شود و فضایل با تکرار اعمال شایسته و با التزام به انجام افعال نیکو، به‌تدریج در نفس رسوخ یافته و از افعال زشت دوری نموده، رو به‌سوی تعالی می‌نهد (بهشتی و همکاران، ۱۳۷۹، ج۲، ص۴۴).

در جوامع دینی و مذهبی، تربیت اخلاقی عاملِ تأثیرگذار در سعادت فردی و اجتماعی دانسته شده و تحت عناوینی نظیر تغییرپذیریِ اخلاق، تأثیرگذاریِ تربیت بر اخلاق، شیوهٔ درمان بیماری‌های اخلاقی، کیفیت تخلق به اخلاق حسنه و روش تغییر اخلاق، در آثار فارابی، ابن سینا، ابن مسکویه، غزالی، فیض کاشانی و ... به بحث گذاشته شده است (بهشتی، ۱۳۸۱، ص۱۹). امروزه در جهان معاصر نیز تربیت اخلاقی بسیار مهم دانسته شده، تا جایی که پاره‌ای از دانشورانِ تعلیم

و تربیت در مغرب زمین، قرن بیستم را قرن تربیت اخلاقی نامیده‌اند (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۷۹، ص۲۰).

دسته‌بندی روش‌های تربیت اخلاقی

در زمینهٔ روش‌های تربیت اخلاقی، برخی از محققان در زمینهٔ روش‌های تربیت اخلاقی، هیچ‌گونه دسته‌بندی انجام نداده‌اند و صرفاً به ذکر روش‌هایی بسنده کرده‌اند؛ به‌عنوان نمونه: فرمهینی و همکاران (۱۳۸۸)، ۲۹ روش را مطرح کرده‌اند. شریفی(۱۳۸۹) مهم‌ترین شیوه‌های تربیت اخلاقی از نگاه نهج البلاغه را حکمت، تربیت عقلانی، تذکر و یادآوری نعمت‌ها، موعظه، خطابه، عبرت‌آموزی، دانسته است. اخوی (۱۳۹۰) مهم‌ترین روش‌های تربیت اخلاقی را از دیدگاه اسلام، روش اعطای بینش، مطالعه و تفکر، تذکر و یادآوری نعمت‌ها، اعتدال و توازن، تغافل، ایجاد انگیزه و روش الگویی بیان کرده است. صمدی، دوایی و اقبالیان(۱۳۹۱) شش روش را از سه اصل استخراج کرده است: دو روشِ تبیین ارزش‌های اخلاقی و مبارزه با هوای نفس را از اصلِ «تعامل تفکر و تعبد اخلاقی»، روش‌های «پاک کردن محیط مظاهر فساد» و «امر به معروف و نهی از منکر» را از اصلِ «درهم تنیدگیِ تربیت اخلاقی و تربیت دینی»، روش‌های «تحریک ایمان و اعتقادات دینی متربیان» و «پرورش میل و اشتیاق در به‌دست آوردن فضیلت‌ها و توانایی مخالفت با رذیلت‌ها» را از اصلِ «تعامل انگیزه و عمل» به‌دست آورده است. اما محققان دیگری تقسیم‌بندی‌هایی را انجام داده‌اند؛ ازجمله: کبیری و معلمی(۱۳۸۸) روش‌های تربیت اخلاقی را به سه دستهٔ «خودسازی»، «دیگرسازی» و «روش‌های مشترک» تقسیم کرده‌اند. داودی(۱۳۹۰) روش‌ها را به «زمینه‌ساز پرورش آگاهی و بصیرت اخلاقی»، «پرورش گرایش‌ها و عادت‌های مطلوب اخلاقی» و «روش‌های اصلاح رذایل» تقسیم نموده است. فقیهی(۱۳۹۴) روش‌های تربیت اخلاقی را به «بینشی»، «گرایشی» و «عملی» تقسیم نموده است؛ به این دلیل که به‌صورت منطقی، طبیعی و فلسفی، هر عملی ـ ازجمله تربیت اخلاقی ـ به علم و شناخت، سپس میل و گرایش و آنگاه اراده و عمل نیاز دارد. همچنین در مقام تعارض میل‌ها، شناخت است که تصمیم می‌گیرد کدام یک مقدم باشد و فائق آید و اراده نیز تبلور میل‌هاست.

ملاحظه می‌شود که تقسیم‌بندی‌های مذکور براساس روایات اسلامی صورت نگرفته است و چون بحثِ این تحقیق، تربیت اخلاقی از دیدگاه اسلامی است، لازم است تقسیم‌بندیِ روش‌ها نیز براساس روایات اسلامی صورت گیرد. با توجه به مطالب مذکور، مسئلهٔ مورد پژوهش در این

مقاله آن است که از دیدگاه اهل بیت علیهم‌السلام چه شیوه هایی در این زمینه کارآمد است و باید والدین آنها را برای تربیت فرزندان به‌کار گیرند؟

بدین منظور، آموزه های دینی در منابع روایی مرجع، در زمینهٔ تربیت اخلاقی مورد بررسی قرار می‌گیرد و مهم‌ترین شیوه های تربیت اخلاقی که اهل بیت علیهم‌السلام بر آنها تأکید دارند، دسته بندی و تبیین می شود.

با توجه به اینکه متون روایی، در زمینهٔ تربیت اخلاقی مطالعه شده و شیوه ها و فنون استخراج شده، مورد تحلیل کیفی قرار گرفته است، روش پژوهش، توصیفی ـ تحلیلی است. در این راستا روایات معصومان علیهم‌السلام، جامعهٔ پژوهش و روایات مربوط به تربیت اخلاقی، نمونهٔ پژوهش را تشکیل می دهد. برای جمع‌آوریِ داده ها، از فرم ها و فیش های اطلاعاتی استفاده شد و داده ها به صورت کیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

در روایات رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله و ائمه علیهم‌السلام در زمینهٔ توصیه به والدین برای تربیت اخلاقی فرزندان، چهار شیوه به چشم می خورد:

۱. شیوه های زمینه‌ای:

شیوه های زمینه‌ای شیوه هایی هستند که زمینه ها، موقعیت ها و شرایط را برای به فعلیت درآوردن فطرت اخلاقی فراهم می‌آورند. فطرت، زمینه‌ای درونی است که با فراهم آوردن موقعیت ها و شرایط محیطی، می‌تواند آن زمینه را به فعلیت رساند (فقیهی، ۱۳۸۴، ص۲۳). در جامعه، مدرسه و به خصوص خانواده، حاکمیتِ اصول اخلاقی، بسیار مؤثر است؛ زیرا با این اصول، ارزش خواهی فطریِ کودکان پرورش می یابد و روی‌آوری آنان به خوبی ها، شکوفا می شود. ازاین رو، تربیت اخلاقی، هنگامی تحقق می یابد که شرایط محیطی برای پرورش دادن و تکامل بخشیدن به همان زمینه ها و مقتضیاتِ فطریِ انسان ها، فراهم شود و البته باید کوشش شود تا موقعیت های محیطی و تربیتی، با آن زمینه های فطری در تضاد نباشد؛ زیرا انحرافات تربیتی و اخلاقی، از این عوامل تحمیلی پدیدار می شود. لزوم بهره‌گیری از شیوهٔ زمینه ای، براساس آموزه های معصومان علیهم‌السلام شامل تمام مراحل کودکی، به‌ویژه مراحل اولیهٔ آن است. در زیر، به تعدادی از فنون، عملکردها و به‌کارگیری راهکارها برای تحقق اهداف تربیتی ـ که به آنها شیوه های تربیتی گفته می شود ـ اشاره می‌کنیم:

۱-۱. فضاسازی انس با خدا:

خواندن اذان و اقامه در گوش نوزاد[۱] (مجلسی،۱۴۰۳، ج۱۰۱، ص۱۲۳/ طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص۲۲۸)، یادآوری نام و ویژگی‌ها و نعمت‌های پروردگار[۲] (آقاجمال خوانساری، ۱۳۶۶، ج۴، ص۳۰) و مانند آن، فضایی روانی و خُلقی برای انس با خدا در متربی فراهم می‌سازد و موجب می‌شود فرد در ارتباط با خدا، خود را باارزش ببیند و هویت اخلاقی‌اش کشش الهی پیدا کند.

۱-۲. بسترسازیِ رشد شخصیت عاطفی:

این فن، بستری را فراهم می‌کند تا کودک با تأثیر از آن، ارزشمندی خود را درک کند و به مرور توانمندی‌های عاطفیِ مطلوب او در گرایش به خوبی‌ها، به فعلیت برسد. احادیث این بسترسازی را با فنونی چون: نام نیک نهادن[۳] (راوندی کاشانی، بی‌تا، ص۶/ کلینی، ۱۴۰۷، ج۶، ص۱۸)، احترام گذاشتن[۴] (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص۲۲۲)، سلام کردن[۵] (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج۱، ص۲۷۱)، نیکو خطاب نمودن[۶] (نهج البلاغه، نامهٔ۳۱/ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص۸۸-۸۹)، احوالپرسی، به‌ویژه عیادت بیمار[۷] (محمدنور ابن عبدالحفیظ، ۱۴۱۶ق، ص۲۵۰)، گفتارِ توأم با صداقت و درستی و وفای به عهد[۸] (نوری، ۱۴۰۸، ج۱۵، ص۱۷۰/ ابن بابویه، ۱۳۷۶ش، ص۴۱۹) و محبت‌هایی نظیرِ در آغوش گرفتن[۹] (مجلسی، ۱۴۰۳،

---

۱. روایت شده که زمان ولادت امام حسن علیه‌السلام، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله در گوششان اذان گفتند: «أَنَّ رَسُولَ اللهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله أَذَّنَ فِي أُذُنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ حِينَ وَلَدَتْهُ فَاطِمَة».

۲. امام علی علیه‌السلام فرمودند: «ذکر الله تستنجح به الأمور وتستنیر به السّرائر».

۳. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌فرمایند: «إِنَّ أَوَّلَ مَا يَنْحَلُ بِهِ أَحَدُكُمْ وَلَدَهُ الِاسْمُ الْحَسَنُ فَلْيُحْسِنْ أَحَدُكُمْ اسْمَ وَلَدِه». امام علی علیه‌السلام نیز می‌فرمایند: «أَوَّلُ مَا يَبَرُّ الرَّجُلُ وَلَدَهُ أَنْ يُسَمِّيَهُ بِاسْمٍ حَسَنٍ فَلْيُحْسِنْ أَحَدُكُمْ اسْمَ وَلَدِهِ».

۴. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمودند: «أَكْرِمُوا أَوْلَادَكُمْ وَأَحْسِنُوا أَدَبَهُمْ يُغْفَرْ لَكُم».

۵. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمودند: «خَمْسٌ لَا أَدَعُهُنَّ حَتَّى الْمَمَاتِ... وَالتَّسْلِيمُ عَلَى الصِّبْيَانِ لِتَكُونَ سُنَّةً مِنْ بَعْدِي».

۶. امام علی علیه‌السلام فرزندشان را چنین خطاب می‌کنند: «أَيْ بُنَيَّ إِنِّي وَإِنْ لَمْ أَكُنْ عُمِّرْتُ عُمُرَمَنْ كَانَ قَبْلِي فَقَدْ نَظَرْتُ فِي أَعْمَالِهِمْ و...».

۷. بخاری از انس بن مالک نقل می‌کند: «نوجوانی یهودی که به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله خدمت می‌کرد، مریض شد. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به عیادت او رفت و بر بالین او نشست و...».

۸. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌فرمایند: «إِذَا وَاعَدَ أَحَدُكُمْ صَبِيَّهُ فَلْيُنْجِز». همچنین امام علی علیه‌السلام والدین را از دروغ‌گویی نهی می‌کنند: «لَا يَصْلُحُ مِنَ الْكَذِبِ جِدٌّ وَلَا هَزْلٌ وَلَا أَنْ يَعِدَ أَحَدُكُمْ صَبِيَّهُ ثُمَّ لَا يَفِيَ لَهُ إِنَّ الْكَذِبَ يَهْدِي إِلَى الْفُجُورِ وَالْفُجُورَ يَهْدِي إِلَى النَّارِ وَ...».

۹. امام باقر علیه‌السلام از امام حسین علیه‌السلام نقل می‌کنند که فرمودند: «دَخَلْتُ أَنَا وَأَخِي عَلَى جَدِّي رَسُولِ اللهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله فَأَجْلَسَنِي عَلَى فَخِذِهِ الْأَيْسَرِ وَأَجْلَسَ أَخِيَ الْحَسَنَ عَلَى فَخِذِهِ الْأَيْمَنِ ثُمَّ قَبَّلَنَا وَقَالَ بِأَبِي أَنْتُمَا مِنْ إِمَامَيْنِ سِبْطَيْنِ».

ج۳۶، ص۲۵۵، ش۷۲)، نوازش کردن و بازی کردن[۱] (مجلسی، ج۴۳، ص۲۸۵)، بوسیدن[۲] (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج۲۸، ص۳۴۰، ش۳۴۹۰۵) و ارتباط کلامیِ ملایم و دلپذیر با فرزند[۳] (نهج البلاغه، نامهٔ۳۱)، تأکید نموده است. همچنین برای پیشگیری از آسیب های روانی و عاطفی، بر فنونی چون: سهل‌گیری[۴] (مجلسی،۱۴۰۳، ج۸۲، ص۳۶۴)، عدم تبعیض[۵] (طبرسی،۱۴۱۲، ص۲۲۰)، به رُخ نکشیدنِ مستمرِ خطا[۶] (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص۸۴)، عدم تحقیر و سرزنش[۷] (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۲، ص۳۱۱)، ممنوعیت تنبیه بدنی[۸] (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ق، ص۸۹) و بی محبّتی[۹] (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج۲۱، ص۴۸۵) توصیه شده است.

۱-۳. ایجاد محیط روانی معنوی و مصونیت بخشی از شیطان:

در روایات، بر فنونی تأکید شده است که فضای روانی معنوی و ارزشی را در فرایند رشد کودک حاکم ساخته و زمینه های تأثیرگذاریِ عواملِ محیطی را برای رفتن به راه های شیطانی کاهش می دهد[۱۰] (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص۱۳). مثلاً کودکی که در گوشش اذان و اقامه گفته می شود،

---

۱. جابر بن عبدالله می‌گوید: «دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ ﷺ وَالْحَسَنُ وَالْحُسَيْنُ عليهما السلام عَلَى ظَهْرِهِ وَهُوَ يَجْثُو لَهُمَا وَيَقُولُ نِعْمَ الْجَمَلُ جَمَلُكُمَا وَنِعْمَ الْعَدْلَانِ أَنْتُمَا». نیز ابن ابی الحدید نقل می‌کند که: «سابق یوما بین الحسین وبینه فسبق الحسن فأجلسه علی فخذه الیمنی ثم أجلس الحسین علی الفخذ الیسری» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۶، ص۲۷).

۲. مفضل می‌گوید: «دَخَلْتُ عَلَى أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عليه السلام وَعَلِيٌّ ابْنُهُ فِي حَجْرِهِ وَهُوَ يُقَبِّلُهُ وَيَمَصُّ لِسَانَهُ وَيَضَعُهُ عَلَى عَاتِقِهِ وَيَضُمُّهُ إِلَيْهِ وَيَقُولُ بِأَبِي أَنْتَ مَا أَطْيَبَ رِيحَكَ وَأَطْهَرَ». و همچنین پیامبر ﷺ نیز فرموده اند: «قَبِّلُوا أَوْلَادَكُمْ فَإِنَّ لَكُمْ بِكُلِّ قُبْلَةٍ دَرَجَةً فِي الْجَنَّةِ مَا بَيْنَ كُلِّ دَرَجَتَيْنِ خَمْسُمِائَةِ عَامٍ» (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص۲۲۰).

۳. امام علی عليه السلام به فرزندشان امام حسن عليه السلام چنین ابراز محبت می‌کردند: «وَجَدْتُكَ بَعْضِي بَلْ وَجَدْتُكَ كُلِّي حَتَّى كَأَنَّ شَيْئاً لَوْ أَصَابَكَ أَصَابَنِي وَكَأَنَّ الْمَوْتَ لَوْ أَتَاكَ أَتَانِي فَعَنَانِي مِنْ أَمْرِكَ مَا يَعْنِينِي مِنْ أَمْرِ نَفْسِي فَكَتَبْتُ إِلَيْكَ كِتَابِي هَذَا مُسْتَظْهِراً بِهِ».

۴. روایت شده در زمان امام زین العابدین عليه السلام نمازها در وقت خودش خوانده می شد؛ یعنی نماز ظهر در ظهر و نماز عصر در عصر، اما امام عليه السلام به فرزندان خویش می فرمودند: «نماز مغرب و عشا را با هم و نماز ظهر و عصر را نیز با هم بخوانید» وقتی از ایشان پرسیده شد که چرا فرزندان شما نماز را در غیر وقتش می خوانند؟ فرمودند: «این کار برای فرزندان بهتر است از اینکه بخوابند و نماز نخوانند».

۵. رسول اکرم ﷺ فرمودند: «اعْدِلُوا بَيْنَ أَوْلَادِكُمْ كَمَا تُحِبُّونَ أَنْ يَعْدِلُوا بَيْنَكُمْ فِي الْبِرِّ وَاللُّطْف».

۶. امام علی عليه السلام فرمودند: «...وَالْإِفْرَاطُ فِي الْمَلَامَةِ يَشُبُّ نِيرَانَ اللَّجَاجَة... وَلَا تَكْثُرِ الْعِتَابَ فَإِنَّهُ يُورِثُ الضَّغِينَةَ...».

۷. امام صادق عليه السلام فرمود: «مَنْ حَقَّرَ النَّاسَ وَتَجَبَّرَ عَلَيْهِمْ فَذَلِكَ الْجَبَّار».

۸. امام موسی کاظم عليه السلام به یکی از یاران خود که از دست فرزندش به ستوه آمده بود و شکایت می‌کرد، فرمودند: «لَا تَضْرِبْهُ وَاهْجُرْهُ وَلَا تُطِل».

۹. روایت شده: «وَكَانَ رَسُولُ اللهِ ﷺ يُقَبِّلُ الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ عليهما السلام فَقَالَ الْأَقْرَعُ بْنُ حَابِسٍ إِنَّ لِي عَشَرَةً مِنَ الْوَلَدِ مَا قَبَّلْتُ أَحَداً مِنْهُمْ فَقَالَ رَسُولُ اللهِ ﷺ مَنْ لَا يَرْحَمْ لَا يُرْحَم».

۱۰. پیامبر اکرم ﷺ در سفارش به علی عليه السلام می فرمایند: «يَا عَلِيُّ إِذَا وُلِدَ لَكَ غُلَامٌ أَوْ جَارِيَةٌ فَأَذِّنْ فِي أُذُنِهِ الْيُمْنَى وَأَقِمْ فِي الْيُسْرَى فَإِنَّهُ لَا يَضُرُّهُ الشَّيْطَانُ أَبداً».

زمینه‌ای برای پرورش استعدادهای بالقوهٔ درونی‌اش فراهم می‌شود و او را تا حدودی از ابتلا به اختلالات روانی و شر شیطان مصون می‌دارد[1] (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص۱۳) و یا نام نیک و احترام به کودک، بستر مناسبی را برای با ارزش دیدنِ خود و دیگران فراهم می‌سازد و به خویش و دیگران احترام می‌گذارد (حسینی‌زاده، ۱۳۸۶، ص۷۱). در روایات تصریح شده است که کسی که نام نیک خود را خوب، زیبا و با عزت می‌داند، روانش شیطانی نمی‌شود[2] (کلینی، ۱۴۰۷، ج۶، ص۲۰) و حتی از پدیدآمدنِ برخی احساس حقارت‌های متربی که از نام‌های زشت برایش پدیدار می‌شود، پیشگیری می‌شود[3] (کلینی،۱۴۰۷ق، ج۶، ص۲۰).

۱-۴ فراهم‌سازی امنیت روانی:

امنیت روانی، بستری را فراهم می‌سازد که برای فرزندان، بروز استعدادها و خلاقیت‌های بدون احساس ترس و نگرانی را سبب می‌شود. به‌علاوه اعتماد آنان به والدین و محیط، افزایش می‌یابد، تا جایی که اراده‌ای قوی و فکری مستقل پیدا می‌کنند (حسینی‌زاده، ۱۳۸۶، ص۹۴و۹۹). ایجاد امنیت، تنها به معنای فراهم آوردن سرپناهی که فرزندان را از سرما، گرما، دشمن، حیوانات درنده و... در امان نگه دارد، نیست. بیشتر اوقات، دعوا، جر و بحث‌های گفتاری و سوء تفاهمات بین والدین، از عمده‌ترین عوامل مخل امنیت و آرامش در خانواده‌ها هستند که سبب می‌شوند کودک حرف‌های درونی خود را با جرأتِ تمام بیان نکند و آشکار نسازد. برعکس، والدین می‌توانند با پرورش امید به خدا و لطف او، برآورده ساختنِ خواسته‌های معقول فرزندان و پذیرش حق از آنان، سپاس‌گزاری از خداوند به دلیل نعماتش، پرداخت صدقه به دیگری با دست فرزندان و بردن نام خداوند در هر کاری، تا حدودی امنیت و آرامش روانی را وارد منازل خویش کنند.

---

۱. پیامبر اکرم ﷺ در سفارش به علی ؑ می‌فرمایند: «يَا عَلِيُّ إِذَا وُلِدَ لَكَ غُلَامٌ أَوْ جَارِيَةٌ فَأَذِّنْ فِي أُذُنِهِ الْيُمْنَى وَأَقِمْ فِي الْيُسْرَى فَإِنَّهُ لَا يَضُرُّهُ الشَّيْطَانُ أَبَداً».

۲. از جابر نقل شده که: «أَرَادَ أَبُوجَعْفَرٍ ؑ الرُّكُوبَ إِلَى بَعْضِ شِيعَتِهِ لِيَعُودَهُ فَقَالَ يَا جَابِرُ الْحَقْنِي فَتَبِعْتُهُ فَلَمَّا انْتَهَى إِلَى بَابِ الدَّارِ خَرَجَ عَلَيْنَا ابْنٌ لَهُ صَغِيرٌ فَقَالَ لَهُ أَبُوجَعْفَرٍ ؑ مَا اسْمُكَ قَالَ مُحَمَّدٌ قَالَ فَبِمَا تُكَنَّى قَالَ بِعَلِيٍّ فَقَالَ لَهُ أَبُوجَعْفَرٍ ؑ لَقَدِ احْتَظَرْتَ مِنَ الشَّيْطَانِ احْتِظَاراً شَدِيداً».

۳. امام باقر ؑ فرمودند: «إِنَّا لَنُكَنِّي أَوْلَادَنَا فِي صِغَرِهِمْ مَخَافَةَ النَّبَزِ أَنْ يَلْحَقَ بِهِم».

۱-۵. تمهیدات عملکردی:

از جملهٔ تمهیدات عملکردی، می‌توان به آماده‌سازی مقدمات عبادی مثل نماز، روزه در ماه مبارک رمضان و...[۱] (ابن ابی‌الحدید، بی‌تا، ج۲۰، ص۳۲۹)، استفاده از رنگ‌های شاد[۲] (شعیری، بی‌تا، ص۷۱)، نغمه‌های خوش قرآن، اذان[۳] (رشید رضا، بی‌تا، ج۶، ص۴۴۵) و... برای جذب فرزندان و به‌ویژه نوجوانان، همچنین حضور در اماکن مذهبی مانند مساجد و حسینیه‌ها برای مراسم جشن یا عزای ائمه علیهم‌السلام اشاره نمود.

۱-۶. رشد جسمی مناسب:

اهل بیت علیهم‌السلام همان‌طور که برای رشد روح و روان برنامهٔ متعالی و جامع ارائه داده‌اند، برای تغذیهٔ جسمانی بشر، نیز، هرم غذایی خاصی را مطرح نموده‌اند، مانند اینکه نوزاد از ابتدای تولد، از شیر مادر تغذیه نماید؛ زیرا تأثیر بسزایی در بُعد شناختی، جسمانی و دینی او دارد[۴] (امام هشتم علیه‌السلام، ۱۴۰۶ق، ج۲، ص۳۴). لذا زنانِ کم‌عقل، بدزبان، بسیار زشت، حرام‌خوار، شراب‌خوار، دشمن اهل‌بیت علیهم‌السلام و یا کسانی که نقص جسمانی (مانند ضعف بینایی) دارند، نباید به نوزاد شیر دهند[۵] (نوری، ۱۴۰۸، ج۱۵، ص۱۶۲) و یا اینکه والدین در مراحل بعدیِ رشد فرزندان دقت نمایند که غذای دارای سلامت ظاهری (عدم میکروب، ویروس و سایر آلودگی‌ها) و باطنی (لقمه‌ی حلال) برای آنان تهیه نمایند[۶] (بقره، ۱۶۸/ مجلسی،۱۴۰۳ق، ج۵، ص۱۴۷)؛ زیرا حلال، حرام و یا شبهه‌ناک بودنِ غذا و حتی امکاناتی که در اختیار کودکان قرار می‌دهند، در تمایل ایشان به رذایل و فضایلِ اخلاقی مؤثر است[۷] (حرعاملی، ج۱۷، ص۸۱.۸۲، ش۳).

---

۱. امام علی علیه‌السلام فرمودند: «من لم یأخذ أهبة الصلاة قبل وقتها فما وقرها».

۲. «... إِنَّها بَقَرَةٌ صَفْراءُ فاقِعٌ لَوْنُها تَسُرُّ النّاظِرِين» (بقره: ۶۹). پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌فرمایند: «مَنْ أَدْخَلَ لَيْلَةً وَاحِدَةً سِرَاجاً فِي الْمَسْجِدِ غَفَرَاللهُ لَهُ ذُنُوبَ سَبْعِينَ سَنَةً وَكَتَبَ لَهُ عِبَادَةَ سَنَةٍ وَلَهُ عِنْدَ اللهِ تَعَالَى مَدِينَة»(شعيري، بی‌تا، ص۷۱).

۳. نویسندهٔ المنار می‌نویسد: «جذابیت و کشش اذان، به‌قدری اثربخش است که مسیحیان متعصب، به عمق و عظمت تأثیر آن در روحیهٔ شنوندگان، اعتراف می‌کنند...».

۴. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌فرمایند: «لَيْسَ لِلصَّبِيِّ لَبَنٌ خَيْرٌ مِنْ لَبَنِ أُمِّهِ».

۵. امام صادق علیه‌السلام فرمود: «رَضَاعُ الْيَهُودِيَّةِ وَالنَّصْرَانِيَّةِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ إِرْضَاعِ النَّاصِبِيَّةِ فَاحْذَرُوا النُّصَّابَ أَنْ تُطَايِرُوهُمْ وَلَا تُنَاكِحُوهُمْ وَلَا تُوَادُّوهُم» و نیز پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمودند: «إِيَّاكُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا الْحَمْقَاءَ فَإِنَّ اللَّبَنَ يُنْشِئُهُ عَلَيْه».

۶. «يا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلالاً طَيِّبا» و رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمودند: «وَقَسَمَ لَهُمْ أَرْزَاقَهُمْ مِنْ حِلِّهَا وَعَرَضَ لَهُمْ بِالْحَرَام».

۷. امام صادق علیه‌السلام فرمود: «لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمُ اكْتَسَبَ الْمَالَ مِنْ حِلِّهِ و...».

۲- شیوه های انگیزشی:

این بخش شامل فنونی می شود که رغبت و انگیزهٔ روی آوری به فضایل اخلاقی را در فرزندان افزایش می دهد و از رذایل دور می نماید. مهم ترین ابزار برای ایجاد انگیزه و جذب کودکان به ارزش های تربیت اخلاقی، آگاهی بخشی از الطاف و محبت های الهی، شخصیت دادن و تشویق کردن آنان است (فقیهی، ۱۳۸۴، ص۵۳). در تعالیم اهل بیت علیهم‌السلام در راستای این دسته از شیوه ها، فنون زیر تبیین شده است:

۲-۱. تبیین نقش خدا در زندگی و آگاهی های جذاب:

کودکان در مراحل ابتداییِ رشدشان چندان قدرتِ تحلیل از اطراف خود ندارند، شاید مسائل گوناگونی رخ دهد، اما آنان بدون توجه خاص، از کنارشان بگذرند؛ به همین جهت والدین باید گاهی اوقات به تبیین آنها بپردازند و از طریق جملات زیبا و جذاب، ایشان را آگاه نمایند. تبیین مسائلی مانند محبت خداوند نسبت به کودکان[1] (بحرانی اصفهانی، ۱۴۱۳ق، ج۲۰، ص۷۳۸/ ابن أبی جمهور، ۱۴۰۵ق، ج۱، ص۲۷۰/ بروجردی، ۱۳۸۶، ج۲۶، ص۶۲۲)، برشمردن نعمات اعطایی پروردگار[2] (مفید، ۱۴۱۳ق، ص۳۳۳) و حتی شرکت دادن آنان در مراسم دعا، جلسات علمی و دینی[3] (کلینی،۱۴۰۷، ج۲، ص۴۸۷، ش۳/ نوری، ۱۴۰۸، ج۶، ص۴۵۵) می تواند در رشد متعالی آنان مؤثر باشد.

۲-۲. تشویق و واکنش مطلوب:

نقش تشویق و واکنش های مطلوب هنگام انجام فضایل، در تربیت اخلاقی بسیار مؤثر است؛ زیرا اگر شرایط، حدود و مسائل مربوط به آن رعایت شود، نتایج سازنده و پُر فایده‌ای در تربیت به جای می‌گذارد. مواردی همچون تمجید و اهدای هدایا برای نیکوتر انجام دادن رفتارهای

---

۱. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرموده‌اند: «الولد کبد المؤمن إن مات قبله صار شفیعاً له وإن مات بعده یستغفر له فیغفر الله له».

۲. لقمان به فرزندش می‌گوید: «یَا بُنَیَّ مَنْ ذَاالَّذِي عَبَدَ اللهَ فَخَذَلَهُ وَمَنْ ذَاالَّذِي ابْتَغَاهُ فَلَمْ یَجِدْهُ یَا بُنَیَّ وَمَنْ ذَاالَّذِي ذَکَرَهُ فَلَمْ یَذْکُرْهُ وَمَنْ ذَاالَّذِي تَوَکَّلَ عَلَى اللهِ فَوَکَلَهُ إِلَى غَیْرِهِ وَمَنْ ذَاالَّذِي تَضَرَّعَ إِلَیْهِ جَلَّ ذِکْرُهُ فَلَمْ یَرْحَمْه».

۳. امام صادق علیه‌السلام می‌فرمایند: «کَانَ أَبِي علیه‌السلام إِذَا حَزَنَهُ أَمْرٌ جَمَعَ النِّسَاءَ وَالصِّبْیَانَ ثُمَّ دَعَا وَأَمَّنُوا». نیز روایت شده: «دَخَلَ أَبُوطَالِبٍ إِلَى النَّبِيِّ صلی‌الله‌علیه‌وآله وَهُوَ یُصَلِّي وَعَلِيٌّ علیه‌السلام بِجَنْبِهِ وَکَانَ مَعَ أَبِي طَالِبٍ جَعْفَرٌ فَقَالَ لَهُ أَبُوطَالِبٍ صَلِّ جَنَاحَ ابْنِ عَمِّكَ فَوَقَفَ جَعْفَرٌ عَلَى یَسَارِ رَسُولِ اللهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله الْخَبَر».

پسندیده[1] (سورهٔ ص: ۴۴/ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۴۶، ص۶۷)، ابراز نشاط روحی و شادمانی هنگام اجرای اعمال صالح[2] (کلینی، ۱۴۰۷، ج۶، ص۲۹۹/ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج۲، ص۳۹۱) و مشورت با فرزندان در انجام کارها و امور خانواده[3] (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج۲۱، ص۴۷۶) از مهم‌ترین فنون ارزشی هستند که سبب ایجاد انگیزه و جذب به خوبی‌ها و فضایل می‌شوند.

۲-۳. پیامدهای رفتارهای اخلاقی:

آدمی همواره تشنهٔ محبت و توجه اطرافیان است، تا جایی که گاهی رو به خودنمایی برای دیگران می‌آورد (این عمل، بیشتر در بین جوانان شایع است)؛ بنابراین اگر پاداش اعمال نیک برای فرزندان تشریح و پیامدهای هرکدام از رفتارهای اخلاقی مطرح شود و آنان بدانند که خداوند در ازای هرکدام از اعمال پسندیده، علاوه بر توجه خاص و دوست داشتن، پاداش زیادی نیز برایشان درنظر دارد، مسلماً مشتاق می‌شوند که هرچه بهتر و بیشتر آن اعمال را انجام دهند و حتی برخی را جزء برنامه‌های همیشگی خود قرار می‌دهند؛ مثلاً اگر فرزندان بدانند که هنگام احترام به والدین، لطف و رحمت خداوند شامل آنان می‌شود[4] (مجلسی،۱۴۰۳، ج۱۰۰، ص۲۲۱)، قطعاً به این عملِ اخلاقی توجه خاصی خواهند کرد و همین‌طور است رعایت حقوق دیگران[5] (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص۳۶۰)، حفظ حجاب و عفت[6] (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۲، ص۷۹).

۳- شیوه‌های شناختی:

دربردارندهٔ فنونی است که سبب افزایش شناخت متربی نسبت به اخلاقیات نیکو می‌شود(فقیهی، ۱۳۸۴، ص۶۶)؛ مانند راستگویی، احترام به بزرگ‌ترها، داشتن آداب اسلامی، آموزش مصادیق

---

۱. خداوند در قرآن کریم این‌گونه به تعریف و تمجید حضرت ایوب ﷺ می‌پردازد: «إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِراً نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّاب»؛ همچنین امام باقر ﷺ می‌فرماید: «پدرم فرمودند: مَرِضْتُ مَرَضاً شَدِيداً فَقَالَ لِي أَبِي ﷺ مَا تَشْتَهِي فَقُلْتُ أَشْتَهِي أَنْ أَكُونَ مِمَّنْ لَا أَقْتَرِحُ عَلَى اللهِ رَبِّي مَا يُدَبِّرُهُ لِي فَقَالَ لِي أَحْسَنْتَ ضَاهَيْتَ إِبْرَاهِيمَ الْخَلِيلَ صَلَوَاتُ اللهِ عَلَيْهِ».

۲. رسول خدا ﷺ فرمودند: «أَطْرِفُوا أَهَالِيَكُمْ فِي كُلِّ جُمُعَةٍ بِشَيْءٍ مِنَ الْفَاكِهَةِ أَوِ اللَّحْمِ حَتَّى يَفْرَحُوا بِالْجُمُعَةِ».

۳. پیامبر ﷺ فرمودند: «الْوَلَدُ سَيِّدٌ سَبْعَ سِنِينَ وَعَبْدٌ سَبْعَ سِنِينَ وَوَزِيرٌ سَبْعَ سِنِين».

٤. پیامبر ﷺ فرمودند: «يُفَتَّحُ أَبْوَابُ السَّمَاءِ بِالرَّحْمَةِ فِي أَرْبَعِ مَوَاضِعَ... وَعِنْدَ نَظَرِ الْوَلَدِ فِي وَجْهِ الْوَالِدَيْن».

٥. امام صادق ﷺ می‌فرمایند: «تَرْكُ الْحُقُوقِ مَذَلَّةٌ وَإِنَّ الرَّجُلَ يَحْتَاجُ إِلَى أَنْ يَتَعَرَّضَ فِيهَا لِلْكَذِب».

٦. امام علی ﷺ فرمودند: «أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ الْعَفَاف».

رفتارهای اخلاقی (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۴۳، ص۲۸۶) که زنده کردن یاد خدا در اذهان است[۱] (مفید، ۱۴۱۳ق، ص۳۳۶). همچنین آموزش اموری چون: صفات کمالی خداوند[۲] (مفید، ۱۴۱۳ق، ص۳۴۰)، محبّت خدا به فردِ آراسته به فضایل و محاسن اخلاقی[۳] (نوری، ۱۴۰۸ق، ج۱، ص۴۸۸)، آموزش احادیث اهل بیت علیهم‌السلام و حکمت های مربوط به تربیت اخلاقی[۴] (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۸، ص ۱۱۱/ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۶، ص۴۷)، بستر مناسبی را برای شناخت ارزش ها و فنون تربیت اخلاقی فراهم می سازد. در ذیل به بررسی اجمالی برخی از آنها پرداخته می شود.

۳-۱. آشنایی با صفات اخلاقی خداوند:

با الهام گرفتن از مکتب اهل بیت علیهم‌السلام و درنظر داشتن فرصت های مناسب، می توان فرزندان را با صفات اخلاقی و الهی آشنا ساخت. آگاه سازیِ این امور در خلقیات بزرگسالیِ متربی، بسیار مؤثر خواهد بود؛ زیرا اگر او بداند رحیم و کریم بودنِ خداوند به چه معناست و اینکه خداوند مهربان تر از هر کس ـ حتی پدر و مادرش ـ نسبت به اوست، آیا خدا را دوست نمی دارد؟ قطعاً بعد از تبیین مناسب، قلبش بیدار شده و دیگر اجازه نمی دهد که محبت کسی به جای محبت خدا در دلش بنشیند. لقمان حکیم به فرزندش می‌گوید:

> فرزندم در ملکوت، آسمان ها، زمین و کوه ها و سایر آفرینش خداوند بسیار بیندیش؛ زیرا تفکر و تدبر در جهان هستی، بهترین پنددهنده و بیدارکنندهٔ قلب توست (مفید، ۱۴۱۳ق، ص۳۴۰).

۳-۲: شناخت مصادیق اخلاق و آداب دینی:

طیف رفتارهای اخلاقی، بسیار گسترده است و والدین باید به طور تدریجی، با حوصله و با

---

۱. لقمان می‌گوید: «وَاذْكُرِ اللهَ عَزَّوَجَلَّ فِي كُلِّ مَكَانٍ».

۲. لقمان به فرزندش می‌گوید: «يَا بُنَيَّ إِنَّ كُلَّ يَوْمٍ يَأْتِيكَ يَوْمٌ جَدِيدٌ يَشْهَدُ عَلَيْكَ عِنْدَ رَبٍّ كَرِيمٍ».

۳. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمودند: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنَ اللهَ يُحِبُ مِنْ عِبَادِهِ الْحَيَاءَ وَالسَّتْرَ فَأَيُّكُمُ اغْتَسَلَ فَلْيَتَوَارَ مِنَ النَّاسِ فَإِنَّ الْحَيَاءَ زِينَةُ الْإِسْلَام».

٤. امام صادق علیه‌السلام فرمودند: «والْغُلَامُ يَلْعَبُ سَبْعَ سِنِينَ وَيَتَعَلَّمُ فِي الْكُتَّابِ سَبْعَ سِنِينَ وَيَتَعَلَّمُ الْحَلَالَ وَالْحَرَامَ سَبْعَ سِنِينَ» و نیز می فرمایند: «بَادِرُوا أَوْلَادَكُمْ بِالْحَدِيثِ قَبْلَ أَنْ يَسْبِقَكُمْ إِلَيْهِمُ الْمُرْجِئَة».

شیوه های جذاب، به فرزندان خویش آموزش دهند. آنان می توانند در این راستا، از شعر[1] (مجلسی، ۱۴۰۳، ج۴۳، ص۲۸۶)، قصه و داستان[2] (هود: ۱۲۰)، همانندسازی با الگوها از طریق نقل داستان های آموزندهٔ اخلاقی[3] (کلینی، ۱۴۰۷، ج۲، ص۱۰۲)، رفتارهای اخلاقیِ پیامبران[4] (مجلسی، ۱۴۰۳، ج۱۶، ص۳۳۵)، معرفی الگوهای موفق در حیطهٔ اخلاق نیکو[5] (قلم: ۴) و آموزش آداب اخلاقی .اسلامی[6] (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج۱، ص۲۲۹) کمک بگیرند.

۳-۳. آگاه سازی از خواست خدا در انجام اعمال اخلاقی و پرهیز از غیر آنها:

والدین باید به فرزندانشان گوشزد نمایند که همیشه به یاد خدا باشند تا از این طریق، حضور خدا را درک کرده و از کارهای بد دوری گزینند. زنده کردن یاد خدا در ذهن فرزندان[7] (مفید، ۱۴۱۳، ص۳۳۶)و آگاه سازی از خواسته ها و محبت الهی به هنگام آراسته شدن به فضایل[8] (مجلسی، ۱۴۰۳، ج۲۶، ص۲۶۱)، سبب آگاهی آنان می شود، مبنی بر آنکه اگر هم خطایی کرده اند، خداوند توبه و استغفار آنان را می پذیرد و ایشان را به دلیل انجام اعمال صالح و پسندیده، غرق رحمت می کند.

۴- شیوه های هدایتی:

شامل فنونی هستند که با استفاده از آنها می توان گرایش متربی به کارهای نیک و به خصوص تربیت اخلاقی را تقویت کرد. این فنون بر مبنای برنامه ریزی هدفمند و با بهره گیری از توصیه های

---

۱. حضرت زهرا علیها السلام فرزندش حسن علیه السلام را بالا و پایین می انداختند و شعر می خواند.

۲. خداوند تأثیر قصه بر قلب پیامبر صلی الله علیه و آله و سایر مردم را چنین ترسیم می کند:» وَ كُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْباءِ الرُّسُلِ ما نُثَبِّتُ بِهِ فُؤادَكَ وَ جاءَكَ فِي هذِهِ الْحَقُّ وَ مَوْعِظَةٌ وَ ذِكْرى لِلْمُؤْمِنِين».

۳. قال الصادق علیه السلام:«...الا اخبرک بحدیث ماهو فی یدی احد من اهل المدینه؟ ... ذات یوم جالس فی المسجد...».

٤. «کان النبی صلی الله علیه وسلم أحسن الناس خُلقاً وأکرمهم وأتقاهم ...».

٥. «وَ إِنَّكَ لَعَلى خُلُقٍ عَظِيم».

٦. امام علی علیه السلام به فرزندش در مورد آداب غذا خوردن چنین می‌گوید: «مقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ علیه السلام لِلْحَسَنِ ابْنِهِ علیه السلام يَا بُنَيَّ أَلَا أُعَلِّمُكَ أَرْبَعَ خِصَالٍ تَسْتَغْنِي بِهَا عَنِ الطِّبِّ فَقَالَ بَلَى يَا أَمِيرَالْمُؤْمِنِينَ قَالَ لَا تَجْلِسْ عَلَى الطَّعَامِ إِلَّا وَأَنْتَ جَائِعٌ وَلَا تَقُمْ عَنِ الطَّعَامِ إِلَّا وَأَنْتَ تَشْتَهِيهِ وَجَوِّدِ الْمَضْغَ وَإِذَا نِمْتَ فَاعْرِضْ نَفْسَكَ عَلَى الْخَلَاءِ فَإِذَا اسْتَغْمَلْتَ هَذَا اسْتَغْنَيْتَ عَنِ الطِّب».

۷. لقمان حکیم به فرزندش می‌گوید: «يَا بُنَيَّ أَقِلَّ الْكَلَامَ وَاذْكُرِ اللهَ عَزَّوَجَلَّ فِي كُلِّ مَكَانٍ فَإِنَّهُ قَدْ أَنْذَرَكَ وَحَذَّرَكَ...».

۸. رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: «سَبْعَةٌ يُظِلُّهُمُ اللهُ عَزَّوَجَلَّ فِي ظِلِّهِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ إِمَامٌ عَادِلٌ وَشَابٌّ نَشَأَ فِي عِبَادَةِ الله...».

اهل بیت علیهم‌السلام صورت می‌گیرد (فقیهی، ۱۳۸۴، ص۷۲). نمونه هایی از آنها عبارتند از:

۴-۱. راهنمایی برای برنامه ریزی و چگونگی انجام کارهای نیک:

والدین می‌توانند با درنظر گرفتن این فنِ کارآمد، فرزندانشان را برانگیزانند و آنان را به تدریج با مصادیق امور اخلاقی و چگونگیِ انجام کارهای نیک آشنا سازند؛ مثلاً در ترغیب کودکان برای مسواک زدن، ابتدا باید مسواک و خمیردندانی دلخواهِ آنان تدارک ببینند، سپس وقتی که خودشان می‌خواهند مسواک بزنند، آنان را نیز مهربانانه برای انجام این عمل فرا بخوانند. یا اینکه برای انجام هرچه بهتر وظایف اخلاقی، برنامه‌ای تدارک ببینند؛ زیرا هنگامی که شتاب زده و بدون رعایتِ اصول و قواعد، اقدام به انجام کاری شود، خستگی و بی‌میلی حاصل شده و درنتیجه از آن دست کشیده می‌شود. پس برنامه ریزی مشخص، انسان را در رسیدن به اهدافِ از پیش تعیین شده، در تربیت اخلاقی یاری می‌کند؛ برنامه ریزیِ صحیح که فرد، هم بتواند وقتی را برای رابطه با خدا و مناجات با او اختصاص دهد و هم به امور روزمرهٔ زندگی برسد و هم به اموری که وی را شاداب می‌سازد (مانند بازی) بپردازد[۱] (دشتی، ۱۳۸۱، حکمت۳۹۰). اصولاً مؤمنانی که به نحوی نقشی برای خود و دیگران دارند، باید برای هر روز و لحظاتِ زندگی، برنامه ریزی داشته باشند[۲] (دشتی، ۱۳۸۱، نامه۵۳، قسمت۱۱۵).

۴-۲ دعوت و سوق دادن به اجرای امور اخلاقی:

اهل بیت علیهم‌السلام نه تنها خویشتن را به اجرای امور اخلاقی وا می‌داشتند، بلکه دیگران را نیز به سمت آنها سوق می‌دادند. گاهی اوقات هنگام انجام کارهای پسندیده، درس‌های بزرگ اخلاقی می‌آموختند[۳] (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج۱۱، ص۱۹۸) یا اینکه برخی از کارهای نیک را یادآوری می‌نمودند[۴]

---

۱. امام علی علیه‌السلام فرمود: «وَقَالَ علیه‌السلام لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ فَسَاعَةٌ يُنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَسَاعَةٌ يَرُمُّ [فِيهَا مَعَايِشَهُ] مَعَاشَهُ وَسَاعَةٌ يُخَلِّي [فِيهَا] بَيْنَ نَفْسِهِ وَبَيْنَ لَذَّتِهَا فِيمَا يَحِلُّ وَيَجْمُلُ وَلَيْسَ لِلْعَاقِلِ أَنْ يَكُونَ شَاخِصاً إِلَّا فِي ثَلَاثٍ مَرَمَّةٍ لِمَعَاشٍ أَوْ خُطْوَةٍ فِي مَعَادٍ أَوْ لَذَّةٍ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ».

۲. امام علی علیه‌السلام می‌فرمایند: «وَأَمْضِ لِكُلِ يَوْمٍ عَمَلَهُ فَإِنَّ لِكُلِّ يَوْمٍ مَا فِيه».

۳. «مر الحسن بن علي علیه‌السلام بصبيان يلعبون وبين أيديهم كسر خبز يأكلونها فدعوه فنزل وأكل معهم ثم حملهم إلى منزله فأطعمهم وكساهم وقال الفضل لهم لأنهم لم يجدوا غير ما أطعموني ونحن نجد أكثر مما أطعمناهم».

٤. امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «اجْتَهَدْتُ فِي الْعِبَادَةِ وَأَنَا شَابٌّ فَقَالَ لِي أَبِي علیه‌السلام يَا بُنَيَّ دُونَ مَا أَرَاكَ تَصْنَعُ فَإِنَّ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ إِذَا أَحَبَّ عَبْداً رَضِيَ عَنْهُ بِالْيَسِيرِ».

(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۲، ص۸۷)، اما درعین حال، از امر و نهی مستقیم پرهیز می‌کردند[۱] (مجلسی، ۱۴۰۳، ج۲، ص۲۷۳، ش۱۳)؛ زیرا انسان به‌صورت طبیعی استقلال‌طلب است و از امر و نهی مستقیم، نه‌تنها لذت نمی‌برد، بلکه چه‌بسا ناراحت نیز بشود.

۴-۳ نظارت و کنترل رفتارها:

ائمه علیهم‌السلام همواره بر اعمال فرزندان خویش نظارت می‌کردند و کیفیت خوب یا بد بودنِ آنها را به ایشان گوشزد می‌نمودند[۲] (نوری، ۱۴۰۸ق، ج۳، ص۳۰۹، ش۳۶۴۶) و در این جهت، حتی از افرادی که به آنان اظهار دوستی می‌کردند و یا با کسانی که رفت و آمد می‌کردند نیز غافل نبودند[۳] (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص۲۳۳/ احمدی میانجی، ۱۴۲۶، ج۳، ص۲۲۱)؛ زیرا به‌خوبی می‌دانستند که اگر نظارت و کنترل مناسب بر رفتارهای فرزندان خویش نداشته باشند و مسیر مستقیم را نشانشان ندهند، هر لحظه امکان انحراف و گمراهی، دور ماندن از آرمان‌های الهی و در نهایت، سقوط در چنگال‌های شیطان وجود دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به مطالعهٔ روایات و آموزه‌های رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله و اهل‌بیت علیهم‌السلام، شیوه‌های تربیت اخلاقی، چهار نوع است: «زمینه‌ای»، «انگیزشی»، «شناختی» و «هدایتی». شیوه‌های زمینه‌ای دارای فنونی مانند فضاسازیِ انس با خدا، بسترسازیِ رشد شخصیت عاطفی، ایجاد محیط روانیِ معنوی و مصونیت‌بخشی از شیطان، فراهم‌سازیِ امنیت روانی، تمهیدات عملکردی و رشد جسمیِ

---

۱. حریز می‌گوید: «كَانَتْ لِإِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي عَبْدِاللهِ دَنَانِيرُ وَأَرَادَ رَجُلٌ مِنْ قُرَيْشٍ أَنْ يَخْرُجَ إِلَى الْيَمَنِ فَقَالَ إِسْمَاعِيلُ يَا أَبَتِ إِنَّ فُلَاناً يُرِيدُ الْخُرُوجَ إِلَى الْيَمَنِ وَعِنْدِي كَذَا وَكَذَا دِينَاراً أَفَتَرَى أَنْ أَدْفَعَهَا إِلَيْهِ يَبْتَاعُ لِي بِهَا بِضَاعَةً مِنَ الْيَمَنِ فَقَالَ أَبُوعَبْدِاللهِ علیه‌السلام يَا بُنَيَّ أَمَا بَلَغَكَ أَنَّهُ يَشْرَبُ الْخَمْرَ فَقَالَ هَكَذَا يَقُولُ النَّاسُ فَقَالَ يَا بُنَيَّ إِنَّ اللهَ عَزَّوَجَلَّ يَقُولُ فِي كِتَابِهِ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ يَقُولُ يُصَدِّقُ للهِ وَيُصَدِّقُ لِلْمُؤْمِنِينَ فَإِذَا شَهِدَ عِنْدَكَ الْمُؤْمِنُونَ فَصَدِّقْهُمْ».

۲. روایت شده: «خَرَجَ ابْنٌ لِلْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ علیه‌السلام فِي الرَّحْبَةِ وَعَلَيْهِ قَمِيصُ خَزٍّ وَطَوْقٌ مِنْ ذَهَبٍ فَقَالَ علیه‌السلام ابْنِي هَذَا قَالُوا نَعَمْ قَالَ فَدَعَاهُ فَشَقَّهُ عَلَيْهِ وَأَخَذَ الطَّوْقَ مِنْهُ فَجَعَلَهُ قِطَعاً قِطَعا».

۳. امام حسن علیه‌السلام نیز به یکی از فرزندانشان فرمودند: «يَا بُنَيَّ لَا تُؤَاخِ أَحَداً حَتَّى تَعْرِفَ مَوَارِدَهُ وَمَصَادِرَهُ فَإِذَا اسْتَنْبَطْتَ الْخِبْرَةَ وَرَضِيتَ الْعِشْرَةَ فَآخِهِ عَلَى إِقَالَةِ الْعَثْرَةِ وَالْمُوَاسَاةِ فِي الْعُسْرَةِ» و امام سجاد علیه‌السلام می‌گویند: «جالسوا أهلَ الدِّينِ والمَعرِفَةِ، فإنْ لم تَقدِروا عَلَيهِم فالوَحدَةُ آنَسُ وَأَسلَمُ، فإنْ أبيتُم إلّا مُجالَسَةَ النّاسِ، فَجالِسوا أهلَ المُرُوَّاتِ فإنَّهُم لا يَرفثونَ في مَجالِسِهِم».

مناسب است. در شیوه های انگیزشی بر فنونی چون تبیین نقش خدا در زندگی و آگاهی های جذاب، تشویق و واکنش مطلوب و پیامدهای رفتارهای اخلاقی تأکید شده است. در شیوه های شناختی، به متربی آگاهی داده شده تا به راحتی بتواند صفات اخلاقی خداوند، مصادیق اخلاق و آداب دینی و خواست خدا در انجام اعمال اخلاقی و پرهیز از غیر آنها را بشناسد. در شیوه های هدایتی، با هدفمندی و بهره‌گیری از توصیه های رسول گرامی اسلام ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام، راهنماییِ چگونگیِ انجام کارهای نیک، دعوت و سوق دادن به اجرای امور اخلاقی و نظارت و کنترل رفتارها بحث شده است. جدول شمارهٔ ۱ شیوه ها و فنون تربیت اخلاقیِ مطرح شده را نشان می دهد.

جدول شمارهٔ ۱
شیوه ها و فنون تربیت اخلاقی در روایات رسول اکرم ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام

شیوه ها	فنون تربیتی
۱.زمینه‌ای	۱-۱ فضاسازیِ انس با خدا
	۱-۲ بسترسازیِ رشد شخصیت عاطفی
	۱-۳ ایجاد محیط روانیِ معنوی و مصونیت بخشی از شیطان
	۱-۴ فراهم سازیِ امنیت روانی
	۱-۵ تمهیدات عملکردی
	۱-۶ رشد جسمی مناسب
۲.انگیزشی	۲-۱ تبیین نقش خدا در زندگی و آگاهی های جذاب
	۲-۲ تشویق و واکنش مطلوب
	۲-۳ پیامدهای رفتارهای اخلاقی
۳.شناختی	۳-۱ آشنایی با صفات اخلاقی خداوند
	۳-۲ شناخت مصادیق اخلاق و آداب دینی
	۳-۳ آگاه سازی از خواست خدا در انجام اعمال اخلاقی و پرهیز از غیر آنها
۴.هدایتی	۴-۱ راهنمایی برای برنامه ریزی و چگونگیِ انجام کارهای نیک
	۴-۲ دعوت و سوق دادن به اجرای امور اخلاقی
	۴-۳ نظارت و کنترل رفتارها

فهرست منابع:

۱. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید ابن هبه‌الله، شرح *نهج البلاغه لابن ابی‌الحدید*، قم: مکتبة آیة‌الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴.
۲. ابن أبی جمهور، محمد بن زین‌الدین، *عوالی اللئالی العزیزیة فی الأحادیث الدینیة*، قم: دار سید الشهداء للنشر، ۱۴۰۵ق.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، *الخصال*، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ش.
۴. ـــــ، *امالی*، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶.
۵. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، *تحف العقول*، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴.
۶. ابن فهد حلی، احمد بن محمد، *التحصین فی صفات العارفین*، قم: مدرسه امام مهدی(عج)، ۱۴۰۷ق.
۷. احمدی میانجی، علی، *مکاتیب الائمه* علیهم‌السلام، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۶ق.
۸. اخوی، اصغر، «*روش‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه اسلام*»، راه تربیت، سال ششم، شماره ۱۶، ۱۳۹۰، ص۸۲-۴۹.
۹. آقاجمال خوانساری، محمد بن حسین، *شرح آقاجمال خوانساری بر غرر الحکم و درر الکلم*، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۶.
۱۰. بحرانی اصفهانی، عبدالله بن نورالله، *عوالم العلوم والمعارف والأحوال من الآیات والأخبار والأقوال(مستدرک سیدة النساء إلی الإمام الجواد)*، قم: مؤسسه امام المهدی(عج)، ۱۴۱۳ق.
۱۱. بروجردی، آقا حسین، *جامع أحادیث الشیعه (للبروجردی)*، تهران: انتشارات فرهنگ سبز، ۱۳۸۶ش.
۱۲. بهشتی، محمد؛ ابوجعفری، مهدی؛ فقیهی، علی نقی، *آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت*، ج ۲، تهران: سمت، ۱۳۷۹.
۱۳. بهشتی، محمد، «*تربیت، اخلاق و تربیت اخلاقی*»، معارف، شماره ۱۰، ۱۳۸۱، ص۲۰-۱۸.
۱۴. حاجی ده‌آبادی، محمدعلی، *درآمدی بر نظام تربیتی اسلام*، قم: دفتر تحقیقات و تدوین متون درسی، ۱۳۷۷.
۱۵. ـــــ، *تربیت اسلامی ویژه تربیت اخلاقی*، جلد۲، تهران: نشر تربیت اسلامی، ۱۳۷۹.
۱۶. حرعاملی، محمد بن حسن، *وسایل الشیعه*، قم: مؤسسة آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۹.
۱۷. حسینی‌زاده، علی، *سیرهٔ تربیتی پیامبر* صلی‌الله‌علیه‌وآله *و اهل بیت* علیهم‌السلام*: تربیت فرزند*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۶.
۱۸. جوادی آملی، عبدالله، *مبادی اخلاق در قرآن*، قم: اسراء، ۱۳۷۸.
۱۹. داوودی، محمد، *سیرهٔ پیامبر* صلی‌الله‌علیه‌وآله *و اهل بیت* علیهم‌السلام*(تربیت اخلاقی)*، ج۳، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.
۲۰. دشتی، محمد، *ترجمه نهج البلاغه*، قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیه‌السلام، ۱۳۸۱.
۲۱. دیلمی، احمد؛ آذربایجانی، مسعود، *اخلاق اسلامی*، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۵.
۲۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات الفاظ قرآن*، بیروت: دارالشامیه و دمشق: دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
۲۳. راوندی کاشانی، فضل‌الله بن علی، *النوادر*، قم: دارالکتاب، بی‌تا.
۲۴. رشید رضا، محمد، *تفسیر المنار*، بیروت: دار الفکر، بی‌تا.

۲۵. شریفی، عنایت، *«روش‌های تربیت اخلاقی در نهج البلاغه»*، پژوهشنامه معارف قرآنی، دوره ۱، شماره ۲، ۱۳۸۹، ص۷۵-۹۸.

۲۶. شعیری، محمد بن محمد، *جامع الأخبار(للشعیری)*، نجف: مطبعة حیدریة، بی تا.

۲۷. صمدی، معصومه؛ دوایی، مهدی؛ اقبالیان، طاهره، *مبانی، اصول و روشهای تربیت اخلاقی در سیره پیامبر* ﷺ *و اهل بیت* علیهم‌السلام، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت، شماره ۱۶، ۱۳۹۱، ص۳۷-۶۴.

۲۸. طباطبایی، سیدمحمدحسین، *المیزان*، ترجمة سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳.

۲۹. طبرسی، حسن بن فضل، *مکارم الاخلاق*، قم: شریف رضی، ۱۴۱۲ق.

۳۰. طوسی، محمد بن الحسن، *تهذیب الاحکام*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.

۳۱. طوسی، نصیرالدین محمد، *اخلاق ناصری*، تهران: خوارزمی، ۱۳۶۴.

۳۲. علی بن موسی، *امام هشتم* علیه‌السلام، *صحیفه الامام الرضا* علیه‌السلام، مشهد: کنگره جهانی امام رضا علیه‌السلام، ۱۴۰۶ق.

۳۳. فرمهینی فراهانی، محسن؛ میرزامحمدی، محمدحسن؛ امیرسالاری، علی، *«بررسی تربیت اخلاقی از منظر امام صادق* علیه‌السلام (مبانی، اصول، روش های تربیتی)»، دانشور رفتار، دوره ۱۶، شماره ۳۹ (ویژه مقالات تربیت و اجتماع)، ۱۳۸۸، ص۶۵-۷۹.

۳۴. فقیهی، احمد، *روش‌های تربیت اخلاقی در المیزان*، قم: انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی رحمه‌الله، ۱۳۹۴.

۳۵. فقیهی، علی نقی، *شیوه های ترغیب و جذب به نماز*، تهران: مهر تابان، ۱۳۸۴.

۳۶. قائمی مقدم، محمدرضا، *روشهای آسیب زا در تربیت از منظر تربیت اسلامی*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۲.

۳۷. کبیری، زینب؛ معلمی، حسن، (۱۳۸۸)، *«مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی در قرآن کریم از دیدگاه علامه طباطبایی»*، معرفت اخلاقی، شماره ۱، ص۶۷-۹۰.

۳۸. کلینی، محمد بن یعقوب، *کافی*، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷.

۳۹. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی، *بحارالانوار*، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳.

۴۰. محمد نورابن عبدالحفیظ، *منهج التربیه النبویه للطفل*، بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۱۶ق.

۴۱. مفید، محمد بن محمد، *اختصاص*، قم: المؤتمر العالمی لالفیة الشیخ المفید، ۱۴۱۳ق.

۴۲. نوری، حسین بن محمد تقی، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم: مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۸ق.

۴۳. یالجن، مقداد، *تربیت اخلاقی در اسلام*، مترجم: بهروز رفیعی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷.